

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

***Receptarea Sf. Augustin
în comentariile sentențiare
din a doua jumătate a secolului al XIV-lea
Rezumatul tezei de doctorat***

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Alexander Baumgarten**

**Student-doctorand:
Mădălina-Gabriela Pantea**

2021

Cuprins

Introducere	4
I. Conceptul ,vestigium Trinitatis' în cartea a VI-a a tratatului De Trinitate.....	11
I. 1. <i>Viața tânărului Augustin</i>	11
I.2. <i>Lecturile tânărului Augustin în perioada petrecută la Cartagina</i>	13
I.3. <i>Datarea tratatului De Trinitate</i>	17
I.3.1 <i>Cele trei erori ale minții umane – De Trinitate Cartea I, 1, 3</i>	19
I.4.1. <i>De Trinitate Cartea I, 4, 7 – Schimbarea paradigmei în formularea doctrinei Trinității</i>	27
I.4.2. <i>Preambulul Conciliului de la Niceea – conflictul trinitar dintre Alexandru al Alexandriei și Arius</i>	31
I.4.3. <i>Crezul formulat la Conciliul de la Niceea din anul 325 – conceptele ,ousia' și ,hypostasis'</i>	35
I.5.1. <i>Receptarea Crezului în tratatele augustiniene De fide et symbolo și Symbolo ad catechumenos</i>	40
I.5.2. <i>Cunoașterea conceptului ,vestigium Trinitatis'</i>	47
Capitolul al II-lea – Tradiția manuscrisă a comentariului la Sentințe a lui Iohannes de Mirecuria	52
II. 1. <i>Biografia lui Iohannes de Mirecuria</i>	52
II. 2. <i>Stadiul actual al cercetării manuscrise</i>	59
II. 2. 1. <i>Descrierea Codicelui C</i>	63
II. 2. 2. <i>Descrierea Codicelui T</i>	65
II. 2. 3. <i>Questio 23, conclusio prima in codicibus BEL</i>	66
II. 2. 4. <i>Questio 23, conclusio prima in codicibus KPIS</i>	69
II. 3. <i>Lecțiunile comune și ,stemma codicum' a primei concluzii din întrebarea (,questio') 23 a lui Iohannes de Mirecuria</i>	80
II. 4. <i>Questio 23, conclusio prima in codice D</i>	82
II. 5. <i>O nouă variantă a comentariului</i>	82

Capitolul al III-lea: Receptarea istorică și contextuală a definiției ,vestigiului Trinității’ în a doua jumătate a veacului al XIV-lea	91
III. 1. Sursele textuale implicite ale lui Iohannes de Mirecuria în prima Cartea a comentariului la Cartea Sentințelor.....	91
III. 1. 2. Tratatetele pseudo-augustinienne citate de către Iohannes de Mirecuria	103
III. 1. 3. Definirea termenilor ,Augustinianism’ și ,Augustinian’	107
III. 2. 1. Receptarea istorică și contextuală a tratatelor lui Augustin în primele două argumente ,in oppositum’ și ,ad oppositum’ a întrebării (,questio 23’) a lui Ioahannes de Mirecuria	114
III. 2. 2. Receptarea istorică a tratatelor augustinienne prin Cartea Sentințelor a lui Petrus Lombardus	119
III. 2. 3. Receptarea contextuală a definiției ,vestigiului’ în acord cu argumentul epistemologic împotriva speciilor a lui William Ockham în primele trei propoziții ale întrebării (,questio’) 23, a lui Iohannes de Mirecuria (partea I).....	121
III. 2. 4. Receptarea contextuală a definiției ,vestigiului’ în acord cu argumentul epistemologic împotriva speciilor a lui William Ockham în ultimele trei propoziții ale întrebării (,questio’) 23, a lui Iohannes de Mirecuria (partea a II-a).....	131
III. 2. 5. Receptarea istorică și contextuală a definiției ,vestigiului’ în argumentele probate ale primei concluzii din întrebarea (,questio’) 23 a lui Iohannes de Mirecuria.....	135
III. 2. 6. Creatura nu poate conduce spre cunoașterea ,vestigiului’ Trinității	139
III. 2. 7. ,Vestigiul’ Trinității poate să fie cunoscut prin cunoașterea rememorativă.....	141
III. 3. O nouă definiție a ,vestigiului’ în codexul D	145
III. 4. Receptarea istorică și contextuală a conceptului de ,vestigium Trinitatis’ în comentariul lui Godescalc de Nepomuk și Iacobus de Altavilla	147
Concluzii	160
Anexa 1 Iohannes de Mirecuria, Tabula C, ms. 1184.....	163
Anexa 2 Iohannes de Mirecuria, Tabula D, CM 236	168
Anexa 3 Iohannes de Mirecuria, Tabula K, ms. 1182.....	171
Anexa 4 Iohannes de Mirecuria, Tabula L, ms. 148	175
Anexa 5 Iohannes de Mirecuria, Tabula S, ms. 1863	181
Anexa 6 Iohannes de Mirecuria, Tabula P1, ms. lat. 15882.....	187

Anexa 7 Grupul BCEL T	193
Anexa 8 Grupul KP1S	202
Anexa 9 Conclusio prima in codice D	209
Bibliografie	218

Cuvinte cheie: Augustin, doctrina lui Arius, Iohannes de Mirecuria, Godescalc de Nepomuk, Iacobus de Altavilla, William Ockham, Crezul, ‚vestigium Trinitatis’, tradiție manuscrisă, argumentul epistemologic împotriva speciilor.

Sinteza ideilor principale

Intenția acestei lucrări este cea de a contextualiza paradigma în care a fost receptat conceptul augustinian ‚vestigium Trinitatis’ de către trei studenți Cistercieni de la Facultatea de Teologie din a doua jumătate a veacului al XIV-lea: Iohannes de Mirecuria, Godescalc de Nepomuk și Iacobus de Altavilla. Am folosit ca text de studiu prima concluzie din întrebarea: *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis* din comentariul lui Iohannes de Mirecuria, prima concluzie din întrebarea: *Utrum per viam vestigii aut imaginis Trinitatis increate sit investigabilis*, din comentariul lui Nepomuk și a doua concluzie din întrebarea: *Utrum Trinitatis increata per rationes creatas a viatore non demonstrabilis per viam vestigii aut imaginis sit investigabilis*, din comentariul lui Iacobus de Altavilla. Urmărind textele celor trei studenți, vom observa că aceștia, chiar dacă citează paragraful din Cartea a VI-a, a tratatului *De Trinitate* unde Augustin expune conceptul ‚vestigium Trinitatis’, vor dezvolta acest concept prin preluarea argumentului epistemologic împotriva speciilor din comentariul la *Sentințe* a lui William Ockham.

În acest moment al cercetării despre receptarea lui Augustin în veacul al XIV-lea în Evul Mediu latin, știm că membrii Ordinului Eremitilor Sfântului Augustin acordau o importanță deosebită tratatelor acestuia. Aceștia nu doar studiau cu atenție tratatele augustiniene, ci au susținut că acestea trebuie să fie citate atât de către studenți în comentariile lor *Sentințe*, cât și în tratatele Magiștrilor cu precizie¹. De exemplu, termenul englez ‚Augustinianism’, care desemnează receptarea lui Augustin ca personaj istoric sau a pozițiilor sale teologice², a fost folosit cu precădere pentru a eticheta comentariul la *Sentințe* al Augustinianului Gregorius de Rimini³. Dar până în acest moment nu există studii ample în care eticheta de ‚Augustinianism’ să le fie aplicată comentariilor la *Sentințe* scrise de către membrii Ordinului Cistercian.

¹ SAAK (2012), pp. 33-37.

² SAAK (2012), p. 3.

³ TRAPP (1956).

Metoda pe care am folosit-o în realizarea acestei lucrări a fost una mixtă. Atenția mea s-a concentrat pe de o parte pe studiul critic al exegezei, iar pe de altă parte, pe recuperarea și interpretarea surselor primare manuscrise.

Recuperarea surselor primare manuscrise a constituit una dintre cele mai importante componente în realizarea acestei lucrări, întrucât prin transcrierea și colaționarea textelor primei concluzii a întrebării: *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis*, din prima Carte a comentariului la *Sentințe* a lui Iohannes de Mirecuria, conform textelor regăsite codicele Biblioteka Jagiellonska, ms. 1882, Paris, BNF, ms. lat 15882, Salamanca, Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 1863 și Padova, Museo Civico ms. CM 236, am reușit să urmărim cu precizie modul în care este receptat conceptul augustinian ,vestigium Trinitatis'. Metoda noastră se justifică, chiar dacă în acest moment al cercetării există o ediție critică provizorie a primei Cărți a comentariului realizată de către Eugenio Randi și Massimo Parodi. Cei doi Profesori oferă doar o singură variantă a comentariului, iar în studiile despre tradiția manuscrisă a comentariului sunt prezentate două variante⁴. Prin edițiile pe care le-am oferit în Anexe, am remarcat faptul că există încă două variante ale comentariului în ceea ce privește întrebarea menționată. Totodată, am colaționat textul ediției provizorii cu textele regăsite în manuscrisele: Bologna, Biblioteca dell'Archiginnasio, A. 921, Toledo, Cabildo ms. XIII-39, Lilienfeld, Zisterzienserstift, ms. 148, deoarece modul în care a fost realizată ediția critică este ambiguu, iar în această lucrare ne-am dorit să analizăm atent toate diferențele textuale oferite de către aceste manuscrise.

Diferențele textuale nu ne-au ajutat doar să urmărim modul în care este receptat conceptul ,vestigium Trinitatis', ci ne-au ajutat de asemenea să observăm că două dintre variantele comentariului lui Mirecuria sunt mai apropiate de întrebarea 9: *Utrum in omni creatura sit vestigium Trinitatis*, din comentariul la *Sentințe* al lui William Ockham. Totodată, am putut să sesizăm că Nepomuk își construiește prima concluzie din întrebarea: *Utrum per viam vestigii aut imaginis Trinitatis increate sit investigabilis* în acord cu prima concluzie a lui Mirecuria, regăsită în grupul de manuscrise: Biblioteka Jagiellonska, ms. 1882, Paris, BNF, ms. lat 15882, Salamanca, Biblioteca Universitaria de Salamanca, ms. 1863. Prin compararea textelor lui Iohannes de Mirecuria, a lui Godescalc de Nepomuk și a lui Iacobus de Altavilla, am observat că ultimul

⁴ BIRKENMAJER (1922), MICHALSKI (1924), STEGMÜLLER (1947).

Cistercian preia doar o parte din argumentul epistemologic împotriva speciilor a lui William Ockham.

Identificarea diferențelor textuale a fost cea care ne-a ajutat să stabilim că termenul ‚Augustinianism’ poate să fie aplicat și în cazul comentariilor la *Sentințe* a membrilor Ordinului Cistercian.

Structura capitolelor

În primul capitol al acestei lucrări am urmărit formarea intelectuală a lui Augustin din prima parte a vieții, tocmai pentru a evidenția modul diferit în care acesta își dezvoltă studiile în contrast cu studenții Evului Mediu, studii care i-au influențat decisiv opera și viziunea teologico-filosofică. Apoi, ne-am concentra atenția asupra conceptului ‚vestigium Trinitatis’, concept pe care Augustin îl dezvoltă în Cartea a VI-a a tratatului *De Trinitate* ca un răspuns împotriva doctrinei lui Arius. Doctrina dezvoltată de către Arius susținea că Fiul îi este întotdeauna inferior Tatălui și că a existat un timp în care acesta nu era, însă această afirmație a stârnit reacții negative din partea clericilor bisericii, Alexandru al Alexandriei fiind unul dintre cei mai vehemenți contestatari ai acestei doctrine. Conflictul dintre cei doi nu a putut să fie aplanat, astfel Împăratul Constantin convoacă în anul 325 Conciliul de la Niceea pentru a găsi o soluție pentru a rezolva conflictul. La finalul Conciliului, doctrina Ariană va fi condamnată definitiv, prin formularea *Crezului* de la Niceea. Dacă am oferi o traducere ‚ad litteram’ conceptului ‚vestigium Trinitatis’, vom observa o ambiguitate, deoarece acesta înseamnă ‚urma pe care o lasă Trinitatea’, însă Trinitatea nu este un concept accesibil minții umane precum cerneala, de exemplu, deoarece nu poate să lase o urmă recognoscibilă. Autorul nostru alege să folosească acest termen, tocmai pentru a evidenția că lumea nu a fost creată doar de Dumnezeu ca Tată, ci a fost creată de întreaga Trinitate, contrar celor afirmate de către Arius. De asemenea, dorește să evidențieze că mintea umană îl poate gândi pe Dumnezeu doar ca Trinitate.

Noutatea pe care o aduce primul capitol constă în faptul că am ales ca text de studiu tratatul *De Trinitate* pentru a exemplifica modul în care Augustin folosește conceptul ‚vestigium

Trinitatis', L. Ayres în amplul său studiu „Augustine and the Trinity”, publicat în anul 2010, cercetează acest concept citând doar *De civitate Dei*⁵.

În capitolul al doilea al acestei lucrări am demonstrat că este nevoie de o nouă cercetare în ceea ce privește tradiția manuscrisă a comentariului la *Sentințe* a lui Iohannes de Mirecuria. Comentariul lui Iohannes de Mirecuria la începutul cercetării părea să fie cel mai facil de accesat, în sensul în care comentariul său la *Sentințe* a fost editat de către Eugenio Randi și Massimo Parodi, iar ediția provizorie este disponibilă online, împreună cu o bibliografie despre studiile realizate despre gândirea lui Mirecuria. Motivul principal datorită căruia atât comentariul cât și gândirea lui Mirecuria au generat interesul cercetătorilor a fost condamnarea unui număr de aproximativ 40 de propoziții extrase din comentariul său. În această secțiune, vom observa că în acest moment putem să vorbim despre trei variante ale primei concluzii din întrebarea: *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis*, reprezentate de grupurile de manuscrise BEL, KP1S și de manuscrisul D. Pentru a evidenția acest fapt, am alcătuit ‚stemma codicum’ a primelor două grupuri. Totodată, am remarcat că o a patra variantă a comentariului este reprezentată de întrebarea 9: *Utrum cognitiones excedant se perfectionaliter proportionaliter secundum excessum obiectorum* din Salamanca, Biblioteca Universitare de Salamanca și întrebarea 4: *Utrum cognitiones excedant se perfectionaliter proportionaliter secundum excessum obiectorum* din manuscrisul Cracovia, Biblioteka Jagiellonska, ms. 1182. De asemenea, am urmărit istoria codicelor în locurile în care am putut să identificăm proprietarul, iar exegeza de specialitate ne oferă date despre acesta, am prezentat informații despre biografia și formarea sa intelectuală.

Scopul nostru în capitolul al treilea a fost acela de evidenția schimbarea paradigmei în formularea conceptului ‚vestigium Trinitatis’ și receptarea tratatului *De Trinitate* în Evul Mediu latin. În primul rând, am urmărit sursele implicite ale lui Iohannes de Mirecuria din prima concluzie a întrebării: *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis*. Astfel, am observat că întregul text al acestei concluzii este preluat din comentariul la *Sentințe* al Franciscanului William Ockham. Această tehnică a fost numită de către M. Brnzei ‚bricolaj textual’ și nu trebuie să fie confundată cu înțelesul pe care îl are astăzi cuvântul a plagia. De asemenea, am observat că preia inclusiv citările din Cartea a VI-a, a tratatului *De Trinitate* prin comentariul lui Ockham. E. L. Saak susține că, pentru a putea să folosim termenul ‚Augustinianism’, trebuie să îl încadrăm într-un context bine definit, altfel acest concept ar deveni

⁵ AYRES (2010), p. 279.

unul banal, pierzându-și însemnătatea. Am ales să folosim acest termen, urmărind în primul rând diferențele textuale pe care le oferă manuscrisele consultate, tocmai pentru a evidenția că scribii fiecărui codice în parte a avut la dispoziție foarte probabil o copie diferită a tratatului *De Trinitate*. Totodată, am remarcat schimbarea paradigmei în formularea conceptului ‚vestigium Trinitatis’. Dacă Augustin l-a dezvoltat ca un răspuns împotriva doctrinei Ariene, Mirecuria îl dezvoltă preluând de la Ockham argumentul epistemologic împotriva speciilor. William Ockham și Iohannes de Mirecuria nu sunt interesați să menționeze contextul în care l-a folosit Augustin, ci aleg doar să citeze tratatul *De Trinitate*, având ca model *Cartea Sentințelor* a lui Petrus Lombardus. Nici Godescalc de Nepomuk, nici Iacobus de Altavilla nu sunt interesați să dezvolte conceptul ‚vestigium Trinitatis’ la fel ca Augustin, ci preiau la rândul lor argumentul epistemologic împotriva speciilor a lui William Ockham, dar nu din comentariul acestuia, ci din comentariul la *Sentințe* a lui Iohannes de Mirecuria, fără să îl citeze explicit. Chiar dacă cei trei autori nu sunt originali în textele lor, sunt originali prin structura pe care aleg să o ofere textelor.

Concluzii

În primul rând am subliniat că Augustin a fost privit cu suspiciune de către cetățenii Hipponiei, în primii săi ani ca preot, datorită trecutului său, dar Petrus Lombardus l-a privit ca pe un sfânt, fără să menționeze că și-a petrecut nouă ani de zile în secta Maniheilor sau că a practicat arta retoricii. Astfel, putem să spunem că Petrus Lombardus i-a construit o nouă imagine lui Augustin, imagine pe care o vor recepta comentarii *Sentințelor*. ‚Augustinianism-ul’ în acest caz nu se referă la identitatea istorică a lui Augustin, ci se referă la nouă imagine pe care i-a redat-o Petrus Lombardus.

În ceea ce privește comentariul la *Sentințe* a lui Iohannes de Mirecuria, ne-am dorit să demonstrăm că există trei variante ale comentariului la *Sentințe*, tocmai pentru a stabili dacă existența acestor variante poate să afecteze receptarea lui Augustin în comentariul său. Astfel, am observat că în prima concluzie a întrebării *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis* din codicele D nu găsim nici o citare din tratatele lui Augustin, astfel că nu putem să aplicăm termenul ‚Augustinianism’ textului regăsit în acesta.

În final, am demonstrat că Iohannes de Mirecuria explică conceptul ‚vestigium Trinitatis’ în prima concluzie a întrebării: *Utrum in qualibet creatura reperiatur vestigium et ymago Trinitatis*,

prin reformularea teoriei împotriva speciilor a lui William Ockham, autor pe care nu îl citează explicit în comentariul său. Probabil că Cistercianul nostru nu îl citează din cauza faptului că doctrina Venerabilului Inceptor a fost condamnată de către Facultatea de Arte prin promulgarea a două statute, primul datează din anul 1339, iar cel de al doilea din anul 1340. Doctrina teologică a acestuia nu a fost condamnată în mod explicit niciodată. Am redat cele șase erori ale doctrinei Ockhamiste stipulate în cel de al doilea statut al condamnării, dar nu am putut să stabilim nici o conexiune între acestea și teoria împotriva speciilor. De asemenea, am avansat ipoteza conform căreia fiecare scrib care a copiat atât comentariului lui Mirecuria, cât și a comentariului lui Ockham au avut la dispoziție variante diferite ale tratatului *De Trinitate*, această ipoteză fiind confirmată de diferențele textuale ale codicelor care păstrează comentariile celor doi. Aceeași ipoteză am avansat-o și în cazul scribului comentariului la *Sentințe* a lui Nepomuk, care se pare că a avut versiunea cea mai apropiată de varianta inițială a tratatului *De Trinitate*.

Textele celor trei studenți Cistercieni pot să primească eticheta de ‚Augustinianism’ doar în corelație cu comentariul la *Sentințe* a lui William Ockham. Mirecuria, prin faptul că alege să dezvolte conceptul ‚vestigium Trinitatis’ la fel ca acesta, face ca textul său să poate fi catalogat ca un ‚Augustinianism’ care s-a dezvoltat datorită lecturii *Sentințelor* Franciscanului William Ockham, la fel și comentariul lui Nepomuk și Altavilla. Datorită faptului că Mirecuria este o sursă mai apropiată a celor doi Cistercieni, am putea să spunem că ‚Augustinianism-ul’ prezent în textele lor s-a dezvoltat odată cu comentariul la *Sentințe* a lui Mirecuria.

Cercetarea noastră poate să conducă spre noi direcții de investigare, iar una dintre ele este cea a receptării lui Augustin prin comentariul la *Sentințe* a lui Mirecuria în mediul universitar al veacului al XV-lea din Cracovia. Faptul că doi dintre Magiștrii universității, precum am observat, au fost interesați să cumpere codicele care conțineau comentariul lui Mirecuria, constituie un prim indiciu că cei doi au introdus în cursurile lor idei regăsite în comentariul la *Sentințe* al Cistercianului.

Bibliografie

Bibliografie principală

Surse primare:

Manuscrise

Iohannes de Mirecuria:

- Bologna, Biblioteca Comunale dell' Archiginnasio, A. 921.
- Cracovia, ms. Biblioteka Jagiellonska 1184, (DD. XIV. 13).
- Cracovia, Biblioteka Jagiellonska, ms. 1182 (AA. VI. 12).
- Lilienfeld, Zisterzienserstift, ms. 148.
- Padova, Biblioteca Civica, CM 236.
- Salamanca, Biblioteca General Histórica de la Universidad, ms. 1863 (olim Madrid, Palacio 568).
- Toledo, Cabildo XIII-39.
- Paris, BNF, ms. lat 15882.

Iacobus de Altavilla = Erfurt, Universitätsbibliothek CA. 2° 118.

Godesclac de Nepomuk = Cracovia, Biblioteka Jagiellonska ms. 1499.

Ediții și traduceri:

Aristotel, Categori = Aristotel, *Organon I, Categori, Despre interpretare, Analitica primă*, traducere studiu introductiv și note de Mircea Florian, București: Editura Iri, 1997.

ADAM WODEHAM = *Adam Goddam Super quattuor libros Sententiarum* – ed. M. John, Paris, 1512 ; – ed. J.C. Witt - J. Slotemaker: <http://adamwodeham.org/text/questions/wodehamordinatio>, Paris, Bibl. de la Sorbonne, ms. 193. (accesat în data de 20. 08. 2018).

Ps. Aug.= *PSEUDO-AUGUSTINUS, Libri Soliloquiorum animae ad Deum*, ed. Migne, JP, în *Patrologia Latina*, vol. 40.

Aug., *De fide et symbolo* = AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *De fide et symbolo. De fide et operibus. De agone christiano. De continentia. De bono coniugali. De sancta virginitate. De bono viduitatis. De adulterinis coniugiis lib. II. De mendacio. Contra mendacium. De opere monachorum. De divinatione daemonum. De cura pro mortuis gerenda. De patientia* – ed. J. Zycha, (CSEL, 41), Vienna-Praga-Leipzig, 1900.

Aug., *De Trinitate* = AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *De trinitate libri XV* – ed. W. J. Mountain - F. Glorie (CCSL, 50, 50A), Turnhout, 1968.

Thoma din Aquino, *Quaestio disputata de anima* = *Sancti Thomae de Aquino, Quaestio disputata de anima*, ed. Robert Busa SJ, Textum Taurini 1953 editum: <https://www.corpusthomicum.org/qda01.html> (accesat în data de 10. 08. 2021).

Anselm, *De concordia* = ANSELMUS CANTUARIENSIS, *De concordia praescientiae et praedestinationis et gratiae Dei cum libero arbitrio* – ed. F.S. Schmitt (*S. Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia*, 2), Edinburgh, 1948, p. 245-288.

SFÎNTUL AUGUSTIN, *Confesiuni* (2010) = Sfântul Augustin, *Confesiuni*, traducere din limba latină, introducere și note de Eugen Munteanu, București: Nemira 2010, 741 pp.

AGOSTINO, *La Trinità* (2011) = Agostino, *La Trinità*, Introduzione di Agostino Trapè e Michele Federico Sciacca, traduzione di Giuseppe Beschin, indici di Franco Monteverde, Roma: Città Nuova, 2011.

Petrus Lombardus, *Sententiae in IV libris distinctae* = PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae in IV libris distinctae I-II* – ed. I. Brady (*Spicilegium Bonaventurianum*, 4-5), Grottaferrata, 1971-1981.

AUGUSTINE, *On the Trinity* (1873) = *On the Trinity*, translated by A. W. HADDAN, T. & T. Clark, 38, George Street, 187.

Aug., *Contra Faustum*, = AUGUSTINUS HIPPONENSIS, *Contra Faustum libri XXXIII* – ed. J. Zycha (CSEL, 25), Vienna, 1891, p. 251-797.

Bibliografie secundară

AYRES (2010) = AYRES, Lewis, *Augustine and the Trinity*, Cambridge University Press, 2010, 360 pp.

BAKKER, SCHABEL (2002) = Bakker, Paul J. J. M, Schabel, Chris, „Sentences Commentaries of the Later Fourteenth Century”, în G.R. Evans, ed., *Mediaeval Commentaries on the ‚Sentences’ of Peter Lombard I*, Leiden/Boston/Köln: E.J. Brill, 2002, pp. 425-464

BAUMGARTEN (2014) = Baumgarten, Alexander, „Godescalc de Nepomuk” în *Biographia Cisterciensis*: http://www.zisterzienserlexikon.de/wiki/Godescalc_de_Nepomuk (accesat online la data de 19.08.2021).

BIRKENMAJER (1922) = Birkenmajer, A., „Ein Rechtfertigungsschreiben Johans von Mirecourt“, in Münster i. W. 1922, Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, pp. 91-128.

BOEHNER (1946) = Boehner, Philotheus, „Ockham's theory of signification" în *Franciscan Studies*, vol. 6, no. 2 (June 1946), pp. 143-170.

Calma (2011) = Calma, B., Monica, „Plagium" în Atucha, I. Calma, D., C. KÖNIG-PRALONG, ZAVATTERO, I. (eds.), *Mots médiévaux offerts à Ruedi Imbach*, (Textes et études du Moyen Age, 57), Porto 2011, pp. 503-512

CAVALLERA (1930) = Cavallera, Ferdinand „Saint Augustin et le livre des Sentences de Pierre Lombard" în *Études sur saint Augustin*, vol. 7, no. 2, 1930, pp. 189-199.

CHADWICK (2006) = Chadwick, Henry, *Studies on Ancient Christianity*, Routledge, 2006, 408 pp.

CHADWICK (2010) = Chadwick, Henry, *Augustine of Hippo – a life*, Oxford University Press, 2010, 177 pp.

CIOCA (2018) = Cioca, Luciana, „Knowing God's existence according to James of Eltville's Sentences Commentary I, q. 6" în in Brînzei, Schabel, *The Cistercian James of Eltville († 1393) Author in Paris and Authority in Vienna*, Turnhout: Brepols, 2018, pp. 196-226.

MICHALSKI (1924) = Michalski, K., „Die vielfachen Redaktionen einiger Kommentare zu Petrus Lombardus" în *Studi e testi 37, Miscellanea Francesco Ehrle*, Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1924, pp. 219-264.

SAAK (2012) = Saak, Eric Leland, „Augustine in the Middle Ages o the Reformation" in Vessey, M., Reid, S. (eds.), *A companion to Augustine*, New York, 2012, pp. 465-477.

SAAK (2012) = Saak, Eric Leland, *Creating Augustine, Interpreting Augustine and Augustinianism in the Later Middle Ages*, Oxford University Press, 2012, 258 pp.

SAAK (2012) = Saak, Eric Leland, *Interpreting Augustine and Augustinianism in the Later Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 259 pp.

SAAK (2013) = Saak, Eric Leland, „Augustin(ian)ism" în Pollmann, K., Otten, W., *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*, Oxford University Press, 2013, pp. 596-568.

SAAK (2013) = Saak, Eric Leland, „Augustine and his Late Medieval Appropriations (1200-1500)" în Pollmann, K., Otten, W., *The Oxford Guide to the Historical Reception of Augustine*, Oxford University Press, 2013, pp. 39-50.

STEGMÜLLER = STEGMÜLLER, Fr., *Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi 1*, Würzburg, 1947.

TESSIER (1966) = Tessier, George, „Jean de Mirecourt. Philosophe et Théologien” în L’Histoire Littéraire de la France, t. XL, Paris, pp. 1–52.

TRAPP (1956) = Trapp, Damasus, „Augustinian Theology of the 14th Century: Notes on Editions, Marginalia, Opinions and Book-Lore” în Augustiniana , 1956, Vol. 6 (1956), pp. 146-274.